

Schultz Judit

A normafogalomról korai nyelvtanaink kapcsán

1. Bevezetés. A nyelvtudományban bekövetkezett „pragmatikai fordulat” óta a történeti nyelvészetben is megjelentek olyan kutatási területek, amelyek vizsgálódásaik középpontjába a beszélőközösséget állítják, és a nyelvi változásokat társadalmi beágyazottságukban igyekeznek kutatni. Az ilyen típusú vizsgálatok szükségszerűen érintik a norma kérdését, méghozzá egyrészt a hagyományok, a szokás, illetve a nyelv története folyamán újonnan jelentkező törekvések szempontjából, másrészt a normák és a nyelvhasználat, a nyelvváltozatok szempontjából. E dolgozatban arra törekszem, hogy bemutassam a modern szemléletű történeti normakutatások lehetőségeit, illetve nehézségeit egy konkrét vizsgálat, Sylvester János és Szenczi Molnár Albert grammatikájának vizsgálata alapján. A korpusz bemutatása után a különböző normafelfogásokat ismertetem a szakirodalom alapján. Mivel ez a munka pusztán problémafelvető jellegű, így csak a felmerülő kérdéseket mutatom be, válaszokat nem adok rájuk.

Bár a beszélt és írott nyelv különbségeinek kapcsán (is) megnőtt a tudományos érdeklődés a középmagyar kor iránt, még bőven vannak olyan területek, melyek feltárára várnak. Ez az a korszak, amikor az írásbeliség intenzíven elterjedt, és az egyház, illetve az állami apparátus működésén túl megjelent a mindennapokban is. Elterjedt a könyvnyomtatás; a reformáció hatására bibliafordítások, zsoltárfordítások születtek, az ígéhirdetés nyelve a magyar lett, a hívők mindennapi életének részévé vált az anyanyelvi bibliaolvasás, megjelent az anyanyelvű szépirodalom, megnőtt az oktatás súlya és jelentősége, kialakult egy szélesebb, európai műveltséggel rendelkező literátusréteg stb. Mindezek a tényezők a korszak értelmiségének a figyelmét a nyelv felé fordították – nem véletlen, hogy ekkor születtek első nyelvtanaink, amelyeknek a vizsgálata jelentős szerepet tölthet be a történeti normakutatásokban.

2. Szathmári István 1968-as Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk című munkájában részletesen elemezte Sylvester és Szenczi grammatikáit, a norma kérdését is szem előtt tartva. Magam ebben az írásban a nyelvről való ítéletekre és a nyelvhasználatra vonatkozó megállapításokra és szabályokra fókuszálva vizsgálódok.

2.1.1. Mire támaszkodhattak a szerzők grammatikájuk megírásakor? Egyfelől nyilván saját nyelvtudásukra és általában a kor beszélt nyelvére. Azonban igen hiányosak az ismereteink a kor homogénnek nem nevezhető beszélt nyelvről. Ráadásul maguknak a szerzőknek a nyelvi tudásával kapcsolatban is sok szempontból csak találgathatunk. Mert bár e két emberről tudjuk, hol születtek, így anyanyelvjárásukról lehet képünk, és azt is tudjuk, hogy

iskolázásuk, vallási identitásuk révén (is) bizonyos mértékben kötődtek az északkeleti régióhoz, de – mint a kor értelmiségije általában – mindketten rengeteget utaztak. Nem tudhatjuk pontosan, mit őriztek meg anyanyelvjárásukból, és melyek azok a jelenségek, amelyeket a nyelvi szocializációjuk során megismert és elsajátított egyéb nyelvváltozatokból „vettek magukra”, és azt sem, hogy milyen motivációk játszhattak szerepet egy-egy jelenség elhagyásában vagy felvételében.

Másfelől támaszkodhattak az írásbeliség hagyományaira, leginkább a helyesírás területén. Ez a terület egész könnyen megközelíthető számunkra, de egyéb nyelvi jelenségek kapcsán még az sem teljesen tisztázott, hányféle hagyományról is beszélhetünk, azok pontosan milyen (területi, társadalmi) változatokból táplálkoznak, illetve milyen nyelvváltozatokhoz kapcsolódnak, milyen a hatókörük stb.

Az egyetlen biztos pontunk szerzőink normáiról nem a nyelvhasználatra, hanem a nyelvelírás módjára vonatkozik, arra, hogy hogyan alkalmazták tudásukat a nyelv leírása során. Egyértelműen normának tekintették mindketten azokat a latin, héber, görög, német stb. nyelvtanokat, amelyek alapján dolgoztak.

A korabeli nyelvtanok mind „egy eszményi nyelvváltozat előírásainak rögzítésére törekedtek, amely a nyelvhasználat kitüntetett formáiban, sajátos és példaszerű eseteiben öltött testet...” (Villó 1992: 7). Ezek a nyelvtanok a nyelvi rendszert organonnak tekintették, az arisztotelészi logika mentén a valóság közvetlen és tökéletes ábrázolójának, a szónoki és irodalmi közlés eszközeként. Előíró nyelvtanok tehát, melyekben a nyelv azonosul egy kiemelt nyelvváltozattal, ami egzszt szabályokban leírható, illetve tulajdonképpen egyenlő ezeknek a szabályoknak az összességével (Villó 1992). Vajon szerzőinknek is ez volt a célja? Ők maguk is egy idealizált változat szabályait akarták előírni, vagy pusztán rögzíteni kívánták a magyar nyelv jelenségeit? És ha előírni akartak, működött-e bennük egységesítő szándék? A normafogalom vizsgálatakor ez is fontos kérdés, és talán választ kaphatunk rá, ha görcső alá vesszük a műveknek a nyelvről szóló megállapításait.

2.2. Figyelembe kell venni a vizsgálódás során azt is, hogy milyen nyelvszemléletet vallottak szerzőink, mi volt az ő elméleti keretük. Ennek egyrészt meghatározó részét alkotják az előbb leírt nyelvtanirói hagyományok, illetve az ezek mögött meghúzódó filozófiai háttér. A klasszikus görög-latin nyelvfelfogás mellé járul a reformáció nyelvszemlélete, melyet Luther eszméi határoznak meg. A nyelvet ő is eszköznek tekinti, de az általa közvetített tartalom új: Isten szava, ennek pedig a Biblia a megtestesülése. A nyelv minél alaposabb ismerete, a nyelvtudomány művelése út Isten minél teljesebb megismeréséhez (Szende 1938). Amikor tehát korabeli nyelvészeinknek a nyelvhez való viszonyát vizsgáljuk, nem szabad szem elől

téveszteni azt a tényt, hogy ők egyszerre tekintik a nyelvet immanens, profán (a mindennapokban használt) és transzcendens (isteni eredetű és természetű) jelenségnek.*

2.3. Sylvester művének bevezetőjében azt írja, hogy latin nyelvtant ír, amelyekben a magyar nyelvű példák segítségül szolgálnak, hogy a gyermekek könnyebben elsajátítsák a latin szabályokat. Azonban sokkal inkább magyar nyelvtan ez latin nyelven, ahol a latint (és a hébert) a szerző arra használja, hogy jobban megvilágítsa a magyar nyelv jellegzetességeit (Szathmári 1968). Sylvesternek a nyelvre vonatkozó megjegyzéseit két csoportra lehet osztani.

2.3.1. Az egyik csoportba (1a melléklet) azok a megállapítások tartoznak, melyek egyértelműen előírják, általuk szabályt alkot a szerző. Ezen a csoporton belül szerepeltetem az olyan szövegrészeket is, melyekben a korabeli nyelvgyakorlatról tudósít minket Sylvester, mert az ilyen megállapításai mindig értékítélettel kapcsolódnak össze. Az adatokból látható, hogy ez a munka erősen előíró jellegű. Ritkán jelöl meg variánsokat, és ha igen, mindig elítéli a „szabályos”-tól eltérő alakokat. A nyelvművelő attitűd is megjelenik nála, hiszen javaslatokkal is él, fennálló szokások megváltoztatásának szükségéről beszél. Ez pedig azt jelzi, hogy saját magát, illetve az egyes (persze csak megfelelően művelt) embert nyelvvformáló tényezőnek tekinti.

2.3.2. Megállapításainak másik nagy csoportját azok a gondolatok képezik, amelyek a magyar nyelv rangjáról szólnak (1b melléklet). Ezekben a gyakran elragadtatott mondatokban Sylvester azt bizonygatja, hogy a magyar nyelv van olyan alkalmas és főleg méltó a tanulmányozásra, mint akár a három szent nyelv, szépségében, gazdagságában és kifejezőerejében pedig olykor felül is múlja azt. Rendszeresen hangsúlyozza az önelvű nyelvelírás fontosságát, ugyanakkor sokszor kiemeli, hogy milyen hasonlóságok vannak a szent nyelvek és a magyar között.

A Grammatica Hungarolatina szinte teljesen hatástalan maradt. Ennek okai is szorosan összefüggenek a norma kérdésével. Valószínű, hogy Sylvester erősen í-ző, és általában is zártabb magánhangzó-rendszerű nyelvjárását provinciálisnak érezte már a kortárs értelmiség is. Az északkeleti régió deáki nyelvhasználatát vizsgáló tanulmányában Papp László kimutatja, hogy a literátusok már a XVI. század hatvanas éveitől következetesen kerülnek bizonyos nyelvjárási jelenségeket, például az í-zést, a század végére pedig ez a nyelvhasználati forma már a nemesség írásos ügyintézésében is megjelenik, sőt,

* Itt mondom köszönetet Tolcsvai Nagy Gábornak, aki – sok egyéb segítsége mellett – felhívta a figyelmemet erre a szempontokra.

Papp feltételezése szerint a beszélt nyelvben is élhetett az a kiegyenlített(ebb) hangállomány, amely kikövetkeztethető az írásokból (Papp 1961). Mindössze húsz év alatt egy teljesen elfogadott hangállománybeli jelenség ilyen mértékben kiszorult volna? Ha pedig (mint valószínűbb) már előbb is voltak ilyen törekvések, vajon Sylvester miért nem igazodott ehhez a szokáshoz? Ha pedig lett volna normaereje a jelenségnek, miért alkalmazkodnak hozzá a literátusok?

2.4. Szenczi, bár latin nyelven írt, a munka előszavában leszögezi, hogy magyar nyelvtant készít, elsőként az országban (Sylvester nyelvtanát nem ismerte). Kevesebb és több is ez a grammatika, mint a Sylvestere: összehasonlító megállapításokat alig tesz, ezáltal kevésbé domborodnak ki a magyar nyelv sajátos vonásai; több ugyanakkor annyiban, hogy már mondattant is tartalmaz, ami Sylvester munkájából még hiányzik (Szathmári 1968).

Szenczi a nyelvről való megállapításaiban másra helyezi a hangsúlyt, mint Sylvester. A magyar nyelv értékes, szent nyelvekkel egyenrangú voltáról szóló kijelentések gyakorlatilag teljes mértékben hiányoznak. Ennek az oka talán az lehet, hogy a protestantizmus térnyerése révén az anyanyelv használata megerősödött a különböző nyelvhasználati szintereken annyira, hogy már nem érezte Szenczi szükségét annak, hogy bizonygassa: a magyar nyelv alkalmas-e funkciók betöltésére. Szenczinél is két nagy csoportra oszthatók a vizsgált gondolatok:

2.4.1. Az első csoportba tartoznak a szabályt megfogalmazó, előíró jellegű megállapítások (2a melléklet). Jóval kevesebb ilyen kijelentés található az egyébként jóval terjedelmesebb Novae grammaticae-ben, mint Sylvesternél, és még ennek a kevésnek is más az attitűdje. Sylvester, ha két variánst is megjelölt, az egyiket mindig hibásnak, csak a műveletlen nép számára alkalmasnak nevezte. Szenczi azt mondja legfeljebb, hogy helyesebb az egyik a másiknál, avagy választékosabb.

2.4.2. A második csoportba (2b melléklet) azok a mondatok tartoznak, amelyek a mindennapi nyelvhasználatra, illetve az írásbeli hagyományokra vonatkoznak. Sok alakváltozatot ad meg, legtöbbször minősítés nélkül, olykor a szokásra hivatkozva, máskor pedig ki is mondja, hogy nincs különbség az egyes változatok rangja között. Természetes jelenséggént kezeli, hogy különböző hangtani és lexikai variánsok egymás mellett élnek a nyelvben, ugyanakkor ő maga általában egy-egy alakot részesít előnyben, és azt használja majdnem kizárólagosan. Fontos tény, hogy felfigyel beszélt és írott nyelv különbségére is.

3. Hogyan néztek hát ki a normák a középmagyar kor elején? Mit érthetünk normán ebben az időben? Mi szokás, hagyomány és norma viszonya? Ahhoz, hogy e kérdésekre egyáltalán megpróbálhassunk válaszolni, először is definiálnunk kell a norma fogalmát.

Mielőtt bármiféle vizsgálódásba fognánk, elméleti keretet kell választanunk; meg kell határoznunk, milyen szemléletre támaszkodva, milyen nézőpontból közelítünk vizsgálatunk tárgyához. Most azonban nem választok ki egyetlen keretet, amiben dolgozhatok, hanem azt próbálom megmutatni, hogy a különböző normaértelmezések mennyiben alkalmasak a korszak vizsgálatára. Ezért bemutatom a különböző normadefiníciókat, és megvizsgálom, hogy az egyes keretek milyen kérdéseket indukálnak, milyen kérdések megválaszolását teszik (elméletileg) lehetővé, illetve milyen nehézségek merülnek fel alkalmazásukkor.

3.1. A „klasszikus” felfogás: a nyelvtörténeti kutatások a legutóbbi időkig a Pais Dezső, Bárczi Géza és Benkő Loránd nevével fémjelezhető normafogalommal dolgoztak (l. pl. Pais 1953, Bárczi 1966). Ennek lényege, hogy a nyelv története folyamán különböző nyelvi jelenségek eszményesülnek, ezáltal szabállyá válnak. A norma képviselője az irodalmi nyelv, amely nem pusztán a szépirodalom nyelve, hanem „a nyelvet beszélő társadalom számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív belső nyelvtípusnak, a nemzeti nyelvnek írott változata, amelybe az igényes írásbeliségnek minden területe [...] belefoglaltatik” (Benkő 1960: 222). A nemzeti nyelv beszélt változata pedig a köznyelv, a sztenderd. Ez a nyelvváltozat három forrásból táplálkozik: történetileg a nyelvjárásokból; az írott nyelvi hagyományokból; valamint a köznyelvből, mely maga is leginkább az irodalmi nyelvből építkezett (Benkő 1960).

Villó (1992) kritikája szerint ez a felfogás Saussure langue-fogalmára és Hermann Paul nyelvszemléletére alapozva homogén nyelvrendszert feltételez (langue), ezt azonosítja a sztenderddel (és az irodalmi nyelvvel), és ez a sztenderd számít helyesnek, normatívnak. Képletbe foglalva tehát

langue = eszmény (= irodalmi nyelv) = sztenderd = norma.

„[...] a kiemelt nyelvváltozat önmagában jelenik meg, rendszerként, de semmiféle szociológiai összetevő vagy háttér nem társul hozzá: nem lehet tudni, hogy kik, hol, milyen körülmények között beszélnek (valójában az is bizonytalan, hogy kiktől és milyen beszédhelyzetben várják el a sztenderdet, talán a túlzott kiterjesztési szándékok miatt). [...] A norma ennek következtében csak a nyelvből, azaz a nyelvi rendszerből vezethető le” (Tolcsvai 1998: 10). A szociolingvisztikai nézőpont hiánya azt eredményezi, hogy a grammatikai és kommunikációs szabályok egymásba csúsznak, és a norma gyakorlatilag egyenlő lesz a grammatikalitással (Tolcsvai 1998).

A szemléletmódból adódik, hogy azok a kutatók, akik e szerint a normafelfogás szerint dolgoznak, leginkább normakezdeményekről, az egységesülési folyamat előzményeiről beszélnek e korszak kapcsán, nem pedig valóságos, működő normákról, normarendszerről.

Meg kell jegyezni azért, hogy ennek a felfogásnak megszületett a belső kritikája is. Bárczi Géza, Deme László például felismerte, hogy a normának kinevezett változat mesterséges konstrukció, mely nem azonosítható egyetlen létező nyelvváltozattal sem (Villó 1992). Balogh Lajos rávilágít, hogy a köznyelv erősen tagolt, és „[a különböző sztenderdváltozatok] mindegyike egy sajátos beszélt nyelvi norma szerint működik, tehát ebből következően nem egy nyelvi norma van, hanem valójában annyi, ahány nyelvváltozat, kommunikációs szituáció stb.” (Balogh 1992: 26). A normafogalomnak a nyelvhasználat felől való megközelítésére utal Benkőnek az a megállapítása, hogy a hiperkorrekció jelensége a normák jó fokmérője (Benkő 1957).

3.2. A pragmatikai szemléletű normafelfogás az etnometodológia és a belőle kifejlődő interakciós modell (melyet Renate Bartsch nevéhez köthetünk) Austin cselekvésselméletére, Hymes kommunikációs kompetencia-fogalmára és Grice együttműködési alapelvére építve elkülöníti egymástól a grammatikai szabályokat és a szociokulturális jellegű normákat. A norma ebben a felfogásban nem a nyelvi rendszerből fakad, hanem „a megnyilatkozás szintjén irányít szociális szabályszerűségként: egy adekvát, sikeres megnyilatkozásnak »körülbelül így és így kell közösségi érvénnyel megfogalmazódnia az adott közösségben, szituációban, cselekvésben, kontextusban.« A norma ebben a felfogásban az interakcióban megmutatkozik, a beszélő és a hallgató között jelentkező koordinációs problémák megoldását szolgálja” (Tolcsvai 1998: 32). A norma tehát szociális jelenség: a sikeres viselkedésmód orientáló mintává válik, azok számára is, akik adott esetben meghatározzák a normát; ezáltal közösségképző lehetőséget is hordoz magában.

A norma belső struktúrája három összetevőből épül fel: normatartalom (amely a helyességet konceptualizálja), normakarakter (kötelező, illetve választható jelleg) és normatív erő (mely az egyént figyelmezteti önnön normaszubjektum voltára). E struktúrából adódóan kettős létmódú: egyszerre tudás (célnorma) és a mintából eredő késztető erő (elvárásnorma). Jellemzője még a fokozatosság: a normák kontinuumot alkotnak elfogadás és elutasítás, presztízs és stigmatizáltság közt orientálva.

A norma kontinuum-jellegének hangsúlyozása nemcsak arra ad lehetőséget, hogy a különböző nyelvhasználati szituációkat önmaguk értékén kezelhessük, nem pedig egyetlen kiemelt és elemelt helyzethez viszonyítva, hanem a normák időbevetettségére is felhívja a figyelmet: a praxis változásával a normák is változhatnak (Tolcsvai 1996).

A szociális jelleg miatt a normák beszédhelyzetekhez kötöttek, így tehát egyértelműen adódik az a lehetőség, hogy megpróbáljuk feltárni a különböző beszédhelyzetekben működtetett mintákat (a középmagyar kori beszélt nyelvi vizsgálatok például ezt teszik), illetve azt, hogy

milyen tényezők játszottak szerepet abban, hogy egy adott viselkedésmód sikeressé, ezáltal mintaerővé vált? Feltérképezhetjük továbbá az egyes normák hatókörét. Megpróbálhatjuk egy-egy kiválasztott szerző nyelvi horizontját feltárni. Kérdéseink ekkor így hangozhatnak: hogyan viszonyul az illető az általa ismert, ábrázolt nyelvváltozat(ok)hoz? Milyen nyelvi tudással rendelkezett; milyen hagyományokra támaszkodott (ezeket hogyan jellemezhetjük), reflektál-e a saját tudására, tisztában van-e azzal, hogy egy adott helyzet milyen nyelvi viselkedést vár el tőle; vannak-e egyáltalán ilyen elvárások, és vannak-e minták, amik segítik őt a sikeres megnyilatkozásban? Tisztában van-e vizsgálatunk alanya a minták minta jellegével (a normák norma voltaival)? A norma elvárás jellege épp ezáltal a reflektáltság által születik meg.

Nagy lehetősége ennek a megközelítési módnak, hogy szerzőinket mint normaalkotó tényezőket elemezzük, feltáráshatóvá válik pontos szerepük a magyar nyelv életében. Azokhoz a mintákhoz, amik az ő sikeres viselkedésük által emelkedtek mintává, saját presztízsiük adta a normatív erőt, stabilizálta a normatartalmat, tehát vizsgálhatjuk e presztízis meglétét, mibenlétét, ennek okait; hogy mely viselkedések azok egyáltalán, melyek általuk váltak normává? Összegezve az eddigieket, vizsgálhatjuk, hogy mik azok a tulajdonságok, melyeket egy adott közösség sikeresnek nyilvánít, és milyen tényezők játszanak ebben szerepet?

3.3. A kognitív modellek a normákat mentális jelenségnek tekintik. Két koordináta mentén vizsgálódnak: egyrészt vizsgálják a begyakoroltságot, azaz, hogy egy-egy nyelvhasználati minta milyen mértékben épült be az egyén nyelvi tudásába, másrészt a konvencionáltságot, vagyis azt, hogy a minták milyen mértékben részesei egy közösség „nyelvi hagyománymondásának” (Tolcsvai 1998: 23), a közösség nyelvi horizontjának? A prototípus-elméletnek megfelelően ezek a tulajdonságok is egy skálán mozognak, nem egyszerű dichotomikus helyzetekről van tehát, hanem a begyakoroltság és a konvencionáltság egyaránt fokozatokkal jellemezhető.

A norma itt is kettős természetű, cél és elvárás egyszerre. A mentális jelleg hangsúlyozása (a minta jelleg helyett) révén azonban inkább arra terelődik a hangsúly, hogy hogyan sajátítja el az egyén a mintákat, milyen tudáskeretekhez, forráskönyvekhez, hogyan kapcsolódnak a normák? Hogyan viselkednek, azaz hogyan segítenek eligazodni az adott helyzetekben? Történeti szempontból leginkább az vizsgálható, hogy hogyan változik egy közösség nyelvi horizontja, és ez milyen hatással van normarendszerére? Konkrét szerzőkkel kapcsolatban pedig vizsgálhatjuk, hogy hogyan járultak hozzá a szerzők az egyes nyelvi viselkedéstípusok konvencionáltságához, és az milyen mértékű (volt)?

Talán a mentális jelleg előtérbe helyezése miatt a kognitív nézőpont alkalmazása nehezebb lehet történeti vizsgálatokban. Ugyanakkor mindenképpen érdemes próbára tenni, mert olyan kérdéseket hozhat elő, amelyek hagyományos módszerek alkalmazásával fel sem merülhetnének.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Balogh Lajos 1992. A regionális nyelvváltozatok és a nyelvi norma. In: Kemény G. (szerk.) *Normatudat – nyelvi norma*. Linguistica Series A 8. 23–9.
- Bárczi Géza 1966. A magyar irodalmi nyelv kialakulása. Magyar Nyelvjárások 3–31.
- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest.
- Benkő Loránd 1960. Irodalmi nyelvünk fejlődésének főbb vonásairól. In: Benkő (szerk.) *Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi Nyelvművelő Konferencia előadásai*. Budapest. 221–38.
- Pais Dezső 1953. A magyar irodalmi nyelv. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei. 425–466.
- Papp László 1961. *Nyelhjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. Budapest.
- Sylvester János 1539/1989. *Grammatica Hungarolatina*. Ford. C. Vladár Zsuzsa. MNyTK. 185. Budapest.
- Szathmári István 1968. *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Budapest.
- Szenczi Molnár Albert 1610/2004. *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo*. Ford. C. Vladár Zsuzsa. MNyTK. 222. Budapest.
- Szende Aladár 1938. *A XVI. század nyelvszemlélete*. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. *A nyelvi norma*. MNyTK. 144. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest.
- Villő Ildikó 1992. A nyelvi norma meghatározásáról. In: Kemény G. (szerk.) *Normatudat – nyelvi norma*. Linguistica Series A 8. 7–22.

Mellékletek

1a) (Sylvester 1539/1989)

- A nyelvtan a helyes beszédnek és írásnak a legjobb költők és írók tekintélyére alapozott tudománya (17).

- Azokat a hónapneveket, amelyeket most használunk, nem akartam közölni, mivel ezek nem felelnek meg a valóságnak, és ezeket nyilvánvalóan a minap alkották. Nem tudom, kicsoda, mégis úgy sejtem, barátok vagy papok találták ki. Nem is mindig ezeket a hónapneveket használtuk, ami más dolgok mellett abból is nyilvánvaló, hogy máig is megmaradta néhány eredeti hónapnév. [...] helyesebb volna a hó elnevezés alapját is megváltoztatni, ha ugyan azt a nyelvszokás (amelyen a beszéd ereje és normája alapul) megengedné nekünk, és helyes lenne [...] *holdnap*-ot mondani és nem *honap*-ot, vagy ahogy a műveletlenek beszélnek, *holnap*-ot (23).

- nem keveset számít, ha figyelmeztetik a gyermekeket arra, hogy anyanyelvünkben ne használják egyik szót a másik helyett. A latinok is a leggondosabban kerülnek, hogy a szavak egybeessenek (24).

- majd minden nyelvben van valami változatosság a kiejtésben, ám a helyesírás rendszere mindnél szilárdan rögzített. [...] nálunk is, noha némelyek *ab barat*, *af farkas*, *ap pap*, *ad diak*-ot ejtenek, mégis ennek a névelőnek az utolsó hangját mindig *z*-nek kellene írni, hogy a helyesírás rendszere szilárdan megálljon nálunk is, akárcsak a többi nemzetnél (34).

- Némely kifejezés a gyakorlat során latinos formát öltött. [...] Helytelenül beszélnek tehát azok, akik ezt mondják: *fillek tighedet*... (35).

1b) (Sylvester 1539/1989)

- [a névelőről:] Hiszen van a mi nyelvünkben is [...] Kicsi a névelő, de nagy méltóságot és szép ragyogást ad a beszédnek, ha helyesen használjuk (32–33).

- Van egy igeragozás a hébereknél, melyet hífilnek neveznek, s amellyel anyanyelvünk igen gyakran él. [...] ezt a ragozást a görög és a latin nyelv nem ismeri [...] Magyar nyelvünk azonban, akárcsak a héber, az effajta igéknek a valódi jelentését igen alkalmasan képes egy szóval kifejezni... (54).

- [a ragozható szófajokról összegezve:] ebben a részben nincsen semmi, amit hiányolhatnánk nyelvünkéből, sőt, ami az igék és névszók ragozását illeti, éppenséggel könnyedén fölülmúlja az összes nyelvet, hiszen igen szabályozott... (71).

- ugyanúgy járunk mi is, mint azok az emberek, akiknek mérhetetlen kincs van elásva a kertjükben, és mégsem tudják felhasználni, holott nyomorultul szegények, mert nem tudják,

hová van a kincsesláda elrejtve. el volt rejtve idáig anyanyelvünk kincsesládája is, amelyet most találtunk meg, és most hozunk napvilágra először. Ha nem vonakodunk élni vele, akkor rövidesen (mint óhajtom és remélem) koldusszegényekből dúsgazdagokká lehetünk (71).

2a) (Szenczi 1610/2004)

- A grammatika a helyes beszéd tudománya: vagyis a magyaroknak a magyar beszédé (83).

- Amilyen az írás, olyan a kiejtés... (91).

- Az *y* betűt nem szabad elválasztani attól a négy mássalhangzótól [...] amelyek kiejtését meglágyítja, hanem velük együtt kell az előző vagy a következő magánhangzóhoz kötni, mint *Nagy-ság*... (95).

- a többes számú alanyeset és megszólító eset *k*-ra [végződik], ami helyett a választékosság kedvéért a szó végén többnyire *c*-t írunk... (125).

- A *se*, *sem* választó kötőszavak kölcsönösen egymást követik [...] Ám helyesebb, ha *ne* vagy *nem* tiltó- illetve tagadószó áll elől... (377).

2b) (Szenczi 1610/2004)

- Hangcserénél egy hangot egy másikkal cserélünk fel, mint: *Hit*, *hüt*... (99).

- Az összevonás két magánhangzó összevonása eggyé [...] mint *léánya* helyett *lyánya*... (99).

- A szétválás a kettőshangzó szétválása két szótaggá: az *y* helyébe *i* kerül, mint *haytom* helyett *haittom*... (99).

- A hozzátétel a szókezdet megtoldása, mint: *kihozom* helyett *elkihozom*... (99).

- A közbetoldás valamely hang vagy szótag beiktatása, mint *szóloc* helyett *Szólloc*, *esztrag* helyett *eszterag*... (101).

- A kiesés valamely hang vagy szótag kiiktatása a szó közepéből, mint *örizöm* helyett *örzöm*... (101).

- A középfokot vagy úgy képezzük, hogy egy *b* mássalhangzót teszünk az alapfok végződéséhez [...] a finomabb ízlésűek a mássalhangzók után mindig betoldanak egy magánhangzót... (115–7).

- Ennek a jövő időnek [az -nd jelesnek] a használata, ha gyakoribb is a szent iratokban, a mindennapi beszédben ugyanakkor ritkább (207).